

дійсності: Методологія і теорія. СПб., 1991. 4. 4. Маноха О.С. Системний аналіз в кримінології: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 1996. 5. Останець В.О. Системний підхід до пізнання правових явищ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Донецьк, 2003. 6. Беляков К.И. Управление и право в период информатизации: Монография. К., 2001. 7. Стовпа О.В. Правова ситуація як елемент правової реальності: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Х., 2002. 8. Кравцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Х., 2003. 9. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии. Одесса, 2001. 10. Рапопорт А.В. Математические аспекты абстрактного анализа систем // Исследования по общей теории систем. М., 1969. 11. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М., 1980. 12. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. М., 1974. 13. Философский энциклопедический словарь. М., 1989. 14. Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: Матеріали між нар. наук.-практ. конф. К., 1999.

Надійшла до редакції 25.10.04

В.А. Перцева

КУЛЬТУРА І ПРАВО: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОВПЛИВ

Довгі роки ми без особливих роздумів сприймали вузько нормативний підхід до освіти майбутніх юристів як єдино вірний. Не треба доводити наукову безпідставність такої точки зору. Важливим і складним завданням сучасної вищої школи є поєднання високого рівня вузько професійної підготовки з юриспруденції зі знаннями про духовне життя суспільства (про людину, природу, про світ переживань і відносин, про морально-етичні цінності). Імперативними складовими елементами такої освіти є право і культура. Саме такий підхід повинен забезпечити юриста і соціальним знанням, і загальнолюдськими цінностями, а особливо допоможе засвоєнню моральних і правових категорій, виробленню свідомої життєвої позиції, своєрідного внутрішнього закону, який і визначає прийняття рішень. З цих позицій, беручи до уваги, звичайно, особливості часу, і слід розглядати таку проблему, як співвідношення і взаємовплив культури і права у професійній освіті юриста.

Теорія культури привертає в останні роки пильну увагу філософів, соціологів, культурологів, психологів, які в своїх дослідженнях розглядають різні аспекти цієї складної проблеми, яка торкається всіх сфер людської діяльності, і дають різні, часом опозиційні визначення поняттю культури. В сучасній культурології найбільше поширення отримала концепція, в основі якої знаходиться історично активна, творча діяльність людини.

Таке розуміння культури дозволяє розглянути внутрішньо взаємопов'язані проблеми: соціальну суть культури і культурний зміст суспільного розвитку. Саме через культуру розкривається людська, суб'єктивна, творча основа суспільного розвитку. А соціальний прогрес у плані культури – це розвиток самої людини, це створення умов для прилучення якомога більше народних мас до перетворюючої діяльності, для всебічного розвитку

особистості. «В такому баченні, – писав М.С.Злобін, – розвиток культури являє собою не сторону, частину чи функцію соціальної системи, а особистісний аспект історії суспільства».

Нам видається дуже плідним таке розуміння співвідношення культури і суспільного прогресу. Культура – не якась окрема, приватна сфера суспільного життя, а суспільство в цілому, взяте під визначеним кутом бачення, з боку розвитку людини як суб'єкта діяльності. Тому різні сфери суспільного життя – в тій мірі, в якій вони характеризують розвиток людини, – є одночасно і сферами буття культури.

Виходячи з описаного вище розуміння культури, можливо відповісти на питання про її структуру. Так, до найбільш важливих елементів культури як «конструкції» суспільства можна віднести економіку, релігію, науку, мову, мораль, філософію, літературу, мистецтво, традиції і звичаї. Нема ніяких сумнівів, що право належить до досягнень світової культури. По-перше, право – це унікальний витвір людського розуму, через право практично виражаються загальнолюдські цінності та інтереси, національна мораль. По-друге, багато з того, що ми знаємо про історію людства, стало відомим з першоджерел юридичного характеру. Справедливим є зауваження американського юриста Фелікса Франкфуртера, який назвав право «великим антропологічним документом», що стоїть поряд з шедеврами великих поетів і художників.

Отже, можна зробити висновок про існування певного взаємозв'язку культури і права.

Зіставляючи поняття «культура» і «право», дослідники давно помітили деякі точки зіткнення: 1) культура і право, як явища, з'явилися в найдавніші часи існування людства; 2) культура і право, як поняття, надзвичайно багаті аспектно і широкі за змістом (на сьогодні не вироблено єдиної позиції стосовно понять «право» і «культура», кожне з численних визначень знаходить свою реалізацію, інтелектуальну традицію, конкретний теоретичний напрям); 3) культура і право, як суспільні утворення, мають складну структуру і багатоступеневу залежність.

Той факт, що право є складовою культури, робить, на наш погляд, некоректним їх протиставлення як самостійних наукових категорій. З цієї точки зору поняття культури ширше за своїм логічним змістом, ніж поняття права, а культура виступає в деякій мірі, як «живильне середовище» права, в межах якого воно формується і діє. Тобто право як суттєвий елемент антропосфери розвивається саме в середині культури. Своєрідною сполучною ланкою між ними є правова культура, яка виступає і як культурний аспект права і як правовий аспект культури.

В той же час культура – це і одна із сфер правового регулювання суспільства. Виходячи з цієї дефініції, поняття права стає ширше, ніж поняття культури.

Слід відзначити і суб'єктивно-об'єктивну природу, яка теж об'єднує право і культуру. З одного боку, вони є «зріз» об'єктивної реальності, з іншого – суб'єктивне її відображення у людській свідомості. Думаємо, не треба доводити, що на суб'єктивному рівні право є одним з видів людської

діяльності. Ця діяльність є глибоко інтелектуальною і відбувається під безпосереднім впливом культури. У праві обов'язково відображаються певні культурні тенденції, які є одними з основних факторів, що формують його зміст і сутність. Культурні тенденції протікають напрям розвитку надбань людства, його основні ідеї, які ведуть до конкретної мети. «Неокультурене» право шкідливе для суспільства, не має ніякої цінності.

Культура є тим механізмом, що забезпечує можливість соціального прогресу. Людина, як біологічний вид, є носієм певної генетичної інформації успадкованої в результаті біологічної еволюції. Механізм накопичення такої інформації пов'язаний із змінами у людському оточенні із незабезпеченням того рівня динамічного пристосування до середовища, що характеризує суспільство. Отже, у суспільстві діє інший механізм. Новий член суспільства (дитина) отримує досвід попередніх поколінь не особисто і не безпосередньо, а в певному «зібраному» вигляді, користуючись соціальним досвідом, тобто культурою. Значить культура і право не тільки являються втіленням соціального досвіду, накопиченого людством, а й завдяки взаємодії забезпечують інтеграцію індивіда в соціальне ціле.

Ще однією спільною рисою, яку можна виділити і в культурі, і в праві, є їх знакова форма, що виявляється в певній мові. Культура і право – це знакові системи, до того ж їх знаковість виступає як обов'язкова функція: обидва явища мають мовний, текстовий вираз, зрозумілий і прийнятний у суспільстві.

В процесі суспільного виробництва (матеріального і духовного) людина перетворює і об'єктивний світ, і себе. Суспільні зв'язки і відносини як результат соціальної діяльності людей формують людину із складною системою цінностей. А значить усі численні прояви культури отримують «особистісний» вимір. Цей аспект дозволяє розглянути процес розвитку суспільства як результат діяльності людини, в процесі якого йде перетворення й розвиток самої людини, її інтересів і потреб, які в свою чергу впливають на характер людської діяльності.

Коли йдеться про культуру чи то загалом, чи відносно будь-якого її галузевого прояву (в нашому випадку – права), важливо враховувати, що культура – це не тільки просто відповідний якісний рівень думок, уявлень, життєвих орієнтирів, інших категорій духовної сфери, а й відповідні цим уявленням та орієнтирам конкретні дії, вчинки тощо.

Тому, говорячи про культурну спадщину і надбання народу у сфері права, ми повинні і право розглядати саме в аспекті наведених вище складових поняття культури. При цьому зразу ж виникає запитання: чи достатньо для характеристики усіх зв'язків між правом і цілісним поняттям культури суспільства тих елементів і цінностей, які охоплюються поняттям правової культури? На нашу думку, на це запитання слід відповісти негативно.

У реальному житті вплив права на суспільство і державу, життя людей у цьому суспільстві значно більший порівняно із загальноновизнаними складовими поняття правової культури. Справа в тому, що вплив права, уявлень, пов'язаних з ним, на людей, їх поведінку тощо, значно виходить за межі існуючого в країні прямого правового регулювання. Інакше кажучи, і

поняття культури, і поняття права, будучи поєднані, значно ширші і глибші, ніж ті, які охоплюються поняттям правової культури.

Свого часу М.Бердяєв у «Філософії нерівності», аналізуючи поняття культури, наголошував на тому, що існує примат культури у суспільному житті, що вона має загальне значення для усіх верств населення, для всіх класів суспільства, що культуру не можна розглядати як додаток до чогось, бо саме вона є у суспільстві основним і суттєвим. «Культура, – вважав він, – йде завжди аристократичним шляхом – зверху донизу, у той час як цивілізація розвивається буржуазним і демократичним шляхом – знизу вгору».

Що стосується права, то його теж аж ніяк не можна звести до сукупності тих правових норм (правил поведінки), які встановлюються відповідними державними органами. Не можна вже тому, що ці норми, по-перше, не охоплюють усіх форм правового впливу на поведінку людей. Поряд з ними слід враховувати і правовий вплив відповідних традицій, що мають правову основу, інших соціальних факторів, які так чи інакше опосередковують правові уявлення та положення. По-друге, тому, що норми, які відповідні державні органи видають за правові, можуть не бути такими за своєю суттю – не відповідати самій ідеї права, що базується на високих принципах загальнолюдської моралі. І право, і культура, виходячи з наведених думок, – це найзначніші соціальні цінності, без яких не може нормально розвиватися суспільство.

Культура належить до того кола суспільних явищ, які не діляться на основі класових ознак. Культура єдина, і її можна умовно поділити, виходячи із змісту тих чи інших вимог, на політичну, правову, технологічну тощо. Все, що нас оточує, а також інтелектуальний потенціал кожної людини – це окремі елементи загальної культури, численні субкультури. Різні люди, верстви, класи є носіями культури, але якщо вони визнають її вимоги, то повинні їй узгоджувати свої дії, практичну політику з цими вимогами.

З культурою, стосовно її співвідношення з правом, пов'язане ще одне дуже важливе питання. А саме те, що культура не повинна слугувати будь-яким окремим верствам населення, пануючим класам тощо, вона не може бути об'єктом того чи іншого «соціального замовлення». Культура покликана існувати і розвиватися як єдина загальнонародна, в рамках якої, звичайно, будуть ті чи інші розбіжності відповідно до суб'єктів культури з точки зору оволодіння її надбаннями, але ці розбіжності не повинні мати соціальної основи, бути орієнтованими на замкнуту «культурну еліту», відсторонити народні маси від якісного культурного розвитку тощо. Водночас демократизація культури з точки зору залучення до культурного розвитку широких народних мас не може вести до зниження рівня культури, навпаки.

Невід'ємним елементом, тісно пов'язаним з розвитком культури суспільства, є соціальні норми і права людини. Безумовно, особливе значення з точки зору співвідношення культури і права, внеску права у розвиток культури відіграє передусім зміст встановлених правових норм. Тому розгляд залежності і зв'язку соціальних норм і прав з культурою теж є цікавим.

Оскільки людська діяльність неможлива без нормування, без створення ідеалів, еталонів поведінки, значить ці норми (і соціальні, і правові) ор-

ганічно і обов'язково входять в склад культури. Норми і права людини являються результатом людської творчості і разом з тим способом організації культурної діяльності людини. Такий підхід дає нам можливість зробити висновок про культурну суть соціальних і правових норм, про їх обов'язкову участь у розвитку культурних процесів.

Отже, норми права – це культурна цінність. Йдеться, в першу чергу, про ті духовні й освітні надбання людства, які віддзеркалюються у наукових працях, в історії, літературі, мистецтві, в культурі загалом. Духовна культура (в склад якої входить право) – це оволодіння сукупністю духовних надбань людства у галузі науки, освіти, мистецтва, крізь призму практичної реалізації набутих цінностей у професійній діяльності. Тобто можна стверджувати, що це своєрідна ступінь засвоєння норм права.

Цінності і норми дають яскраве уявлення про сутність культури суспільства, про становище особистості в ньому. Нормативна характеристика культури, в свою чергу, розкривається через нормативну функцію. І тому в певному значенні культуру можна розуміти як спосіб самоорганізації соціальної діяльності людей за допомогою норм і цінностей.

Особистісний підхід, якого ми дотримуємось, визначає необхідність розгляду процесу становлення соціальних норм у співвідношенні із становленням людської індивідуальності, і в першу чергу, із відношенням людини до самої себе, з усвідомленням цього відношення. Розвиток цього типу відносин продовжувався декілька сотень тисячоліть: від створення внутрішніх правил (у сім'ї) до зовнішніх (з іншими спільнотами). Створивши соціальні і правові норми і усвідомивши їх цінність, людина прагне довести їх до оточуючих, переносячи норми не фізичні носії. Поступово, в результаті розвитку культури норми проходять перевірку на доцільність, необхідність, актуальність. Але тільки ті норми, які знайшли відображення у свідомості інших людей, увійшли в їх життя, стали основою для будівництва людської життєдіяльності. Решта поступово відмирає.

На початку культурного розвитку суспільства універсальним регулятивно-нормативним засобом виступала міфологія. У ній знайшла відображення уся існуюча нормативна практика, всі типи нормативних розпоряджень. Міф, пов'язаний з ритуально-магічним комплексом, свою функціональну роль щодо підтримання соціального порядку здійснював не тільки через слово, а й через церемоніал, а тому норми виявлялись тут, на відміну від сучасної культури, не явно, не відкрито, а були приховані у жестах і діях, які насправді були своєрідними ритуальними символами. А втім, вони були зрозумілими людям того культурно-історичного періоду.

У міфології не тільки установлювались певні норми поведінки людей, але й знаходив відображення досягнутий і рекомендований до застосування рівень технології в ремеслах і сільському господарстві. Вже в цій формі культури зароджується тенденція щодо орієнтації на певну нормативну систему цінностей, носіями якої були боги і герої міфів. Цю традицію (кожна по-своєму) продовжують і розвивають релігія і мораль. Релігія не просто постулює соціальні норми, а й виробляє систему ціннісної орієнтації, основою якої є сформульовані нею закони Всесвіту, осмислення історії

людства і людського буття, які знайшли відображення зрештою у служінні Богу. Зазначена ціннісна орієнтація є тим початком, який обумовлює зміст вимог до поведінки людини, її відношення до інших і себе, до світу, в якому вона живе.

Якщо основою релігійних норм поведінки людини є віра в Бога і служіння Йому, то нормативні вимоги світської моралі зумовлені суспільним інтересом, тобто в їх виконанні зацікавлені якщо не всі, то більшість членів певної соціальної спільноти. Зміст моральних рекомендацій становить єдність суцього (тобто того, що увійшло в соціальний досвід і стало правилом поведінки) і належного – орієнтація на ідеальну практику відносин між людьми, на той моральний досвід, що став правилом поведінки окремих людей і не має загальності. Зіставляючи розглянуті історичні форми регулювання соціальних відносин, не можна не помітити, що мотиви виконання регулятивних норм у релігійній і світській системах більш складні, ніж дотримання заборонам у первісному суспільстві.

Поряд з правилами поведінки, санкціонованими релігією й мораллю, у класовому суспільстві складається система правових норм. Ці соціальні норми стають загальнообов'язковими, а їх виконання контролюється державою.

Отже, нормативність пронизує практично всі сфери людського життя. Нормативні засоби і механізми постійно удосконалюються і ускладнюються. Регулятивні норми отримали статус культурних цінностей, а обов'язковість їх виконання сприймається в суспільній свідомості у сучасному суспільстві не тільки як просто повинність, але й стає свідомою необхідністю, внутрішнім переконанням людини.

Говорячи про соціальні і правові норми, як механізм регламентування відносин в суспільстві, не можна не звернути увагу на роль культурних традицій, а саме на звичай і ритуал. Якщо перший визначає поведінку у повсякденному житті, то другий – в особливих, екстремальних ситуаціях (народження, смерть, шлюб тощо). В основі звичаю та ритуалу, як культурних традицій, містяться зразки і моделі поведінки, наслідування яким є необхідною умовою життя людей, а виконання повинно бути автоматичним, бо базується на інтуїції, на впевненості, що «так прийнято», «так робили наші предки».

Культурний прогрес неможливий без внесення нового в становище особистості, в суспільні норми. Згадуючи світову культуру (особливо літературу), видно, що чим менше суспільство скуте релігійними доктринами, тим чіткіше відокремлена правова система від моралі і релігії, тим більше виникає умов для творчості, для культурних проявів особистості. І хоч розвиток соціальних і правових норм не був виключно прогресивним процесом, розвиток культури – це явище, яке прокладає собі дорогу через всі випадковості і соціальний хаос. Культура завжди вища за право.

Оскільки існує ознака «дочірності» права щодо культури, то культурні норми щодо правових мають первинний характер, тобто правові норми повинні постійно зазнавати своєрідної культурної кореляції. Такою кореляцією служать, як видно, духовні і моральні норми, узгоджені з першими.

Отже, на нашу думку, суть принципу єдності і співвідношення культури і права полягає у формуванні правових норм. Це треба постійно враховува-

ти. Необхідно, щоб загальнолюдські цінності безпосередньо впливали на формування правових норм. Саме рівень культури безпосередньо позначається на темпах розвитку економіки, науково-технічного прогресу, стані особистих відносин, типі соціальних зв'язків, на можливості всебічного та творчого саморозвитку людини. А для цього: 1) необхідно, щоб високі культурні норми функціонували у повсякденному житті людини, у його найближчому оточенні (середовищі): родинному, сусідському, професійному. Тільки тоді ці культурні норми стануть чинниками способу життя, природною потребою людини; 2) є необхідним особистий досвід і своя сфера діяльності, самовираження, щоб одержані людиною культурні знання стали її переконаннями, а культурні норми – нормами її життя. Людина повинна усвідомлювати цінність своєї особи, бачити необхідність своєї діяльності, потрібність, мати реальну можливість щось зробити для себе, своєї родини, своєї держави.

Певним нормативним виміром соціокультурної діяльності людини є права людини. Саме вони сприяють розвитку людини, її соціальним якостям, історичній творчості. Тому права людини можна назвати однією з найвизначніших культурних цінностей і справжнім, дієвим особистісним аспектом культури. Звідси випливає важливість аксіологічної характеристики прав людини як елемента культури.

У дослідженнях культурологів нерідко заперечується значення аксіологічної характеристики різних явищ культури, оціночного відношення до культури в цілому. На наш погляд, позитивна або негативна оцінка якогонебудь елемента культури не дає підстав щодо можливості чи неможливості включення його в поняття культури. Розбираючи культуру в цілому і її елементи з позицій історичного прогресу, ми неминуче вносимо в дослідження оціночний момент, тобто не тільки констатуємо наявність тих чи інших елементів культури, а й розглядаємо її як цінність з позицій історичної перспективи.

Соціальні і правові норми – це універсальний спосіб взаємодії людей, який забезпечує функціонування культури. У цьому процесі активно беруть участь норми моралі, релігії, звичаї, традиції, які регулюють спілкування людей. Якщо культура виступає як характерний для людей спосіб діяльності, то право – як «нормативно виражений спосіб взаємодії людей між собою і суспільством в цілому». Характер цих відносин – важлива складова культури.

Отже, з одного боку, право є творінням культури і в ньому відображено культурні тенденції. З іншого боку, природне середовище, як відомо, є правовим за своєю суттю, вся життєдіяльність людства відбувається у правовому просторі. Ступінь відповідності дій людини загальноновизнаним природним законам свідчить про рівень її духовної культури, про переконання щодо абсолютної цінності законів природного буття. Тому правовий чинник є визначальним у формуванні духовної культури людини, а право є культурним феноменом.

І оскільки право є і соціальним, і культурним явищем, воно є предметом досліджень ряду наукових дисциплін, в тому числі культурології.

Зараз надзвичайно актуальні проблеми трансформації сучасного українського суспільства, однією з яких є можливість практичного вирішення питань правової суперечності між державою, з одного боку, суспільством і окремо взятою особою – з іншого, в напрямі гармонізації їх інтересів з урахуванням культурних прагнень, особливостей та потреб українського суспільства. Очевидним є те, що вирішення цієї проблеми пролягає через культурний аспект.

Суспільний прогрес є явищем суперечливим і неоднозначним: дуже часто надбання в одній сфері діяльності означають збитки в іншій. Стосовно функціонування культури і права зазначимо, що їх взаємодія не призводить до руйнації чи дисгармонії у сферах життєдіяльності людини. Навпаки. Забезпечення діалогу культури з правом проявляється насамперед у відповідності права вимогам культури, з одного боку, та реалізації культурних цінностей через право – з іншого. Тому правові норми неможливо відокремити від інших, бо це будуть штучні, «мертві» норми. А за допомогою так званого «культурного» кута зору людина може усвідомити природу і цінність права.

Таким чином, складовими елементами внутрішнього імперативу юриста, котрі є змістом його правосвідомості, виступають культура і право, два органічно пов'язані і постійно взаємодіючі феномени.

Список літератури: 1. Арнольдов А.И. Человек и мир культуры. М., 1992. 2. Бердяев Н.А. Философия неравенства. М., 1990. 3. Горелов А.А. Культурология. М., 2002. 4. Гуревич П.С. Культурология. М., 2003. 5. Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс. М., 1980. 6. Кормич Л.Л., Багацький В.В. Історія і теорія світової культури ХХ ст. Х., 2003. 7. Межуев В.М. Культура и история. М., 1977.

Надійшла до редколегії 17.10.04

О.С. Рождественська

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕЛІКТЗДАТНІСТЬ ОСОБЛИВИХ СУБ'ЄКТІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Новітні реалії у економічному та соціальному житті сучасної епохи приводять до того, що починають складатися, як висловлюється академік С.С.Алексєєв, нові «пласти соціальності» [1, с.451], що дають поштовх до формування цілих галузей права, покликаних стати основою для вирішення складних економічних та соціальних проблем. Іншими словами, вони мають опосередкувати ці нові «пласти соціальності». Такими галузями права є екологічне право, інформаційне право, підприємницьке право.

У системі інформаційних правовідносин складається певна різноманітність суб'єктів, що мають різний правовий статус, відмінний рівень відношення до професійної інформаційної діяльності. Саме на цих підставах формуються умови, що актуалізують питання правосуб'єктності таких учасників інформаційних відносин взагалі та їх деліктоздатності зокрема.

Актуальність вивчення цього питання обумовлена також недосконалістю сучасних юридичних досліджень та поширеністю догматичних уявлень про структуру видів суб'єктів правових відносин. Це, з одного боку, сприяє